

Un dubtós retorn: Evolució recent de la família a Catalunya

Andreu Domingo i Valls
Pau Miret i Gamundi
Centre d'Estudis Demogràfics

A Catalunya, el model de matrimoni precoç i universal que imperava durant la dècada dels seixanta es va esfondrar a partir de mitjan els setanta per invertir completament la seva tendència: model tardà i reducció important en la formació de famílies. La recuperació dels nivells de nupcialitat i fecunditat depèn de la conjuntura econòmica i no pas d'un incert retorn a un «model tradicional».

In Catalonia, the model of early and universal marriage that predominated in the 1960s collapsed in the mid-1970s and completely reversed itself: late marriage and a important reduction in the formation of new families. The rise in rates of marriage and fertility depends on the economic conjuncture and not on a vague return to a «traditional model».

Introducció: I la família? Bé, gràcies

L'any 1994 va ser declarat per l'Assemblea General de les Nacions Unides l'Any Internacional de la Família, alhora la Conferència Internacional sobre la Població i el Desenvolupament, que es féu al Caire del 5 al 13 de setembre de 1994 sota els auspicis de les Nacions Unides dedicava el capítol cinquè del seu pla d'acció a la família, les seves funcions, drets, composició i estructura. Aquesta preocupació per la família recull, d'una banda, el replantejament de les seves funcions a causa dels recents canvis familiars enregistrats en l'anomenat món occidental i, de l'altra, el reconeixement de la família com la institució on es prenen les decisions sobre el comportament reproductiu. De forma paral·lela, hem passat de discursos que ens alertaven sobre el futur incert de la família, originats en la constatació de les primeres transformacions que afectaven tant la seva formació com la seva estructura a partir dels anys seixanta, a un discurs familiarista on es lloa la bona salut de la institució familiar i es remarca el seu paper com a seguretat social tradicional, palesat a partir de la crisi econòmica de mitjan els setanta.

Les interpretacions que proclamaven la incertesa del futur de la família, fos amb entusiasme, fos amb alarmisme, tan a la moda fa dues dècades, s'ha demostrat que ens informaven més de la crisi interpretativa de les ciències socials, que no pas de la tan anunciada crisi de la família. La tendència actual, de signe contrari, a parlar d'un retorn als valors familiars tradicionals repeteix, al nostre parer, interpretacions allunyades de l'evolució real de la institució familiar. En aquest article, presentem de manera succinta un esbós de l'evolució de la dinàmica demogràfica que més ha afectat l'estructura familiar a l'Europa occidental i a Catalunya a partir de 1975, i intentarem aportar els elements de reflexió necessaris per explicar la utilització que s'ha fet de les dades demogràfiques en la construcció imaginària de l'anomenat «retorn».

*En el futur proper no
s'esperen grans
«revolucions» en
l'estructura familiar: hi
haurà un període de
reajustament dels canvis
introduïts. Fotografia: D.
Rutledge/Imapress. A:
Revista Internacional de
Ciències Socials. Núm.
126 (1990), pàg. 581.*

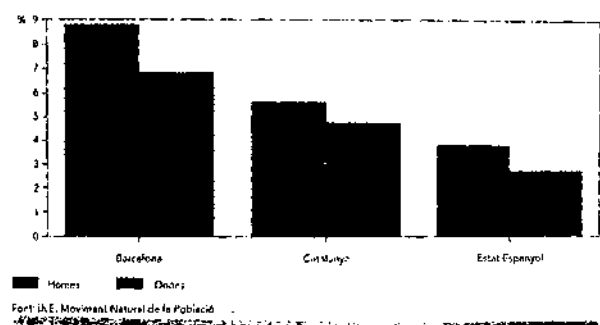
I. Evolució recent de la família a Europa: la segona transició demogràfica

Des del final dels anys cinquanta i principi dels seixanta, s'han constatat a Europa forts canvis en el comportament demogràfic que afectaran sobretot la família. Aquests canvis, iniciats en els països escandinaus, repercutiran tant en la seva formació com en la seva estructura: retard i caiguda de la nupcialitat, desinstitucionalització, reducció de les seves dimensions, creixement del nombre de famílies anomenades monoparentals (un progenitor més la seva descendència), de famílies reconstituïdes (un dels progenitors més la nova parella, amb o sense la seva descendència). Aquests canvis han estat tan importants que hom ha arribat a parlar de segona transició demogràfica (VAN DE KAA, 1988; LESTHAEGHE, 1992), en referència a la teoria de la transició demogràfica

que explicava el modern creixement de la població a Europa i com es va passar d'uns nivells de mortalitat i fecunditat elevats a uns nivells molt baixos. La segona transició demogràfica constaria de tres fases:

La primera fase, de 1960 a 1970, es caracteritzaria per l'increment dels divorcis en aquells països on estaven legalitzats, la consegüent disminució en la durada dels matrimonis i el progressiu retard en el calendari nupcial (les proporcions de casats abans dels vint-i-cinc anys varen minvar, a excepció dels matrimonis anomenats de «reparació»). Durant aquesta dècada es produeix a la majoria de països europeus el final del *baby boom* en experimentar-se un descens de la fecunditat a totes les edats, aquest descens fou producte de la davallada de la nupcialitat i de l'extensió en l'ús dels mètodes anticonceptius.

Percentatge de matrimonis celebrats per divorciats i divorciades sobre el total de matrimonis celebrats, 1990.

El divorci ha estat un dels efectes més importants de la intensitat i la rapidesa en què la nostra societat s'ha adaptat als canvis dels darrers anys.

Gràfic: Barcelona societat, núm. 3 (1995) [dossier: La família a Barcelona], pàg. 17.

La segona fase, de 1970 a 1985, es distingiria per l'aparició de la cohabitació prematrimonial i l'increment dels naixements extramatrimonials. Durant aquest període l'augment de la cohabitació tendeix a compensar la davallada de la nupcialitat: d'ací que hom parli de desinstitucionalització de la família. La baixa de la fecunditat continua en aquells països on ja s'havia iniciat i començaria en els països mediterranis, coincidint amb la crisi econòmica; aquest és el cas de Catalunya, on, com veurem, és a partir de mitjan dels anys setanta, que enregistra la davallada tant de la nupcialitat com de la fecunditat.

La tercera fase, a partir de 1985, es caracteritzaria per l'estabilització de les taxes de divorci allà on havien assolit els nivells més alts i l'extensió de la cohabitació postmarital i de l'anomenat LAT (*Living Apart Together*), és a dir, la formació de parelles on els cònjuges mantenen residències separades. Quant a la fecunditat, es verifica una incipient recuperació a les darreries del període començant per les dones majors de trenta anys, mentre que en edats més joves la davallada s'atura, sigui perquè s'ha arribat als nivells més baixos, sigui perquè persisteix el fenomen de la fecunditat adolescent.

Tot i considerar el paper de la dona com a fac-

tor desencadenant d'aquest procés, les interpretacions sociològiques de la segona transició demogràfica tendeixen a buscar la causalitat de les transformacions demogràfiques i, a la fi, de l'evolució de la formació i l'estructura familiar en l'adopció d'un sistema de valors centrat en la privatització, la individualització i la desinstitucionalització. Hom arribarà a mesurar la major o menor modernitat del comportament demogràfic dependent de la intensitat amb què s'han difós aquests valors etiquetats com a postmaterialistes: intensitat que serà mesurada per les sèries estadístiques. D'aquesta manera, les diferències regionals entre els comportaments demogràfics a Europa seran atribuïdes a un substrat cultural heretat del protestantisme propi del nord, i a un altre heretat del catolicisme propi del sud, essent el primer més procliu a l'extensió dels valors postmaterialistes que el segon. Es dibuixa d'aquesta manera un mapa d'Europa amb una regió septentrional econòmicament i demogràfica avançada i una regió meridional, en la qual hauríem d'encabir Catalunya, que seguiria amb cert retard les pautes del nord, en un exercici tan simple com efectista d'evolucionisme sociodemogràfic.

Nosaltres creiem, però, que aquesta n'és una visió distorsionada. Sèries estadístiques d'evolució convergent poden deure's a causes diferents, mentre que els mateixos processos inicials atribuïbles a l'adopció de nous sistemes de valors poden traduir-se en comportaments col·lectius diferenciats. Tals interpretacions solen menystenir els canvis introduïts tant per la conjuntura com per la formació històrica en l'evolució demogràfica.

II. Formació i dissolució de la família a Catalunya

La nupcialitat: la no formació de parelles

Constituir una família és una de les decisions més importants que hom pot prendre en el seu projecte vital. Una feina amb una mínima estabilitat, un habitatge com a espai on afirmar la pròpia autonomia, i la constitució d'una família conformen la tríada que s'associa amb l'estatus

La formació d'una família és un dels elements que tradicionalment, s'ha associat amb l'estatus d'adult. Fotografia: Boda col·lectiva als EUA S. Schapiro/Rapho. A: Revista Internacional de Ciències Socials. (1990), núm. 126, pàg. 467.

d'adult. El pas de la joventut al reconeixement de l'estatus d'adult, fins fa poc, era un procés que semblava donar-se sense solució de continuïtat. Però aquest model, malgrat que es correspongué amb una realitat social durant un temps, a l'actualitat, per a la majoria dels joves s'ha transformat substancialment.

Podem analitzar amb més detall com han variat les pautes de formació de la família prenent com a indicador la nupcialitat. A Catalunya, el model de matrimoni precoç i universal que imperava durant la dècada dels seixanta es va esfondrar a partir de mitjan els setanta i va invertir-ne completament la tendència: la gent es casava cada cop més tard i es registraven menys matrimonis (CABRÉ i altres, 1994).

Els homes nascuts entre 1945 i 1949 tenien al 1975 entre 25 i 29 anys. A aquesta edat estaven casats un 65%, restaven, doncs, un 25% de persones solteres. De les generacions nascudes cinc anys més tard, entre 1950 i 1954, a la mateixa edat, estaven casats un 70%. Els segons es casaren més joves però, a partir dels 30 anys; la

nupcialitat de la generació 1945-1949 compensa la baixa de la nupcialitat juvenil. En definitiva, doncs, la formació de famílies mitjançant el matrimoni fou igualment intensa entre uns i altres, però l'etapa de constitució familiar era cada cop més jove. El mateix podem observar per al cas femení.

Les pautes de nupcialitat no mostraven estabilitat, sinó canvi, el rejueniment de l'edat d'entrada al matrimoni. Es pot interpretar com un escurçament de l'etapa vital que coneixem com a joventut i, en conseqüència, com l'avançament del moment d'esdevenir adult.

Foren els nascuts entre 1950 i 1954 els que es casaren més joves (així, per exemple, les dones d'aquestes generacions entre els 25 i 29 anys estaven casades en un 83%) i foren, per tant, les generacions que arribaren a l'estatus d'adult més aviat. És habitual considerar aquesta pauta com la que sempre s'ha donat històricament, quan més aviat caldria tenir-la com a momentània. De fet, els anys vuitanta n'han vist una de ben diferent.

El grup de generacions de 1955-1959 tenien entre 15 i 19 anys al 1975 i entre 30 i 34 al 1990. Van protagonitzar un model de transició: en les primeres edats van mostrar un augment de la nupcialitat respecte a les generacions anteriors, com si pretenguessin seguir el model nupcial d'aquelles; en les edats centrals, però, entre els 22 i els 27 anys en el cas dels homes i entre els 20 i els 26 en el de les dones, la nupcialitat va ser menor: palesaven l'impacte de la crisi econòmica.

Entre els homes i les dones de les generacions de 1960-1964 el model de nupcialitat ja és clarament de calendari tardà. L'etapa de creació de nous nuclis familiars es desplaça així cap a edats majors. Aquest element té una repercussió immediata en la primonupcialitat catalana més actual: si aquest model es confirma, unes generacions molt nombroses, les del *baby-boom* a Catalunya, que fins ara han experimentat uns indicadors de nupcialitat molt minsos i han prolongat la seva estada a casa dels pares, pressionaran fortament per poder constituir el seu propi nucli familiar. Que això succeeixi o no és el gran interrogant present en el tema que ens ocupa: malgrat que creiem que hem ajudat a il·luminarlo, no podem acabar de contestar, ara per ara.

L'avançament de la nupcialitat provocà un avançament de la fecunditat, i els fills es tenien en edats més joves. Posteriorment, la importància davallada en la formació de noves parelles ha tingut efectes evidents en la fecunditat. Des de 1975, la reducció dels naixements ha estat impressionant: el 1975 naixeren a Catalunya 110.336 infants, el 1991 en naixeren 56.540. Si la mitjana de fills per dona en edat fèrtil al 1975 se situava en el 2,7, al 1991 és de 1,24, és a dir, una de les fecunditats més baixes del món. En aquest sentit, cal remarcar com els nivells actuals de fecunditat dels països mediterranis són dels més baixos, amb un 1,3 a Espanya i Itàlia, i un 1,4 a Portugal, per sota dels nivells escandinaus que, d'altra banda, mai arribaren a caure tant. Així, el mínim suec se situà als voltants de l'1,6 al 1978 i 1983 (HOEM, 1990), i es recuperà fins al 2,1 al 1991, com a Dinamarca. Si bé es detectà una incipient recuperació en la fecunditat de les dones

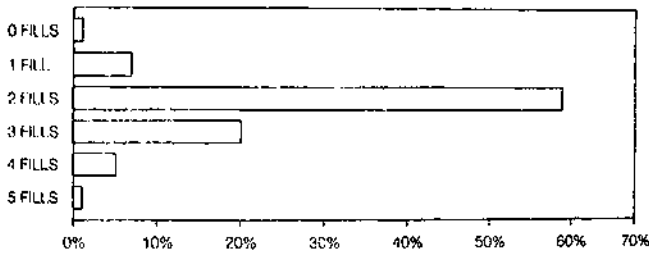
majors de 30 anys, seguint el model dels països nòrdics, aquesta no ha tingut suficient força per compensar la caiguda de la fecunditat a totes les edats.

La cohabitació: anvers o paradigma?

Sovint s'ha presentat la cohabitació com una alternativa al matrimoni, com anvers del matrimoni. Contra aquesta interpretació, creiem que la importància de la cohabitació ha estat constituir-se en laboratori de les relacions interpersonals dins la parella mitjançant el refús de la representació social. És a dir, només defugint el marc institucional, sigui estatal o religiós, es generava l'espai necessari per construir una relació sobre noves pautes. En aquest sentit, la cohabitació a casa nostra pot ser considerada un paradigma: els nous matrimonis es bastiran més sobre els fonaments de la relació assajada pels cohabitants que sobre les antigues relacions interpersonals vigents als matrimonis anteriors (ALABART i altres, 1988; DOMINGO, 1992). L'escassa visibilitat estadística de la desinstitucionalització de la família i especialment de la cohabitació a Catalunya, en comparació amb altres països europeus, contrasta amb la seva forta visibilitat social. Les darreres dades sobre cohabitació a l'Estat espanyol han estat recollides per l'enquesta sociodemogràfica de l'any 1991, una mostra de 160.000 individus extreta del cens de població de 1991. Amb tot, aquesta enquesta tendeix al subregistre de les parelles de fet, d'una banda no considerant les unions amb un temps inferior a l'any i, de l'altra, ometent les cohabitacions que han acabat en matrimoni, la qual cosa difumina la cohabitació prematrimonial. Segons aquesta enquesta, el 2,7% de les parelles formades a Catalunya correspondrien a parelles de fet; a Espanya el percentatge és d'un 1,1%, mentre que al municipi de Barcelona el percentatge s'eleva a un 3,0% (FLAQUER i SOLSONA, 1995).

Ultra les deficiències en la captació del fenomen, hem de considerar que les mateixes raons que hem exposat per explicar la davallada de la nupcialitat han incidit a frenar l'ascens de la cohabitació. Amb tot, el reduït nombre de parelles

NOMBRE DE FILLS EN UNA FAMÍLIA DE GRANDÀRIA IDEAL

La davallada de la nupcialitat ha repercutit en la natalitat, la qual, malgrat les expectatives sobre la família ideal, se situa a Catalunya l'any 1991 en l'1.24, una de les fecunditats més baixes del món. Gràfic: El sistema de valors dels catalans. Barcelona: ICEM, 1991, pàg. 123.

cohabitants pot explicar-se a més per altres factors: la incidència de la crisi econòmica i la dificultat de formar parella han revaloritzat el compromís públic que implica el matrimoni, el que anomenem representació social. D'aquesta manera, la pràctica de la cohabitació, a Catalunya, estadísticament seguiria envoltant el matrimoni, abans com a prova o període de negociació previ i després tenint en compte l'experiència truncada d'un primer matrimoni, és a dir, la cohabitació com a pràctica postmatrimonial.

Un indicador indirecte del creixement de la cohabitació és l'evolució dels naixements fora del matrimoni i dins d'aquesta sèrie, la consideració del percentatge en els quals no consta el pare. Així doncs, veiem com l'any 1975 els 2.415 naixements produïts fora del matrimoni a Catalunya representaven el 2,19% del total de naixements, mentre que els 6.663 que es donaren el 1991 representaven l'11,8%. Amb tot, cal assenyalar que dins d'aquests naixements, sense poder destriar-los, trobarem els que s'han produït fruit d'una relació de cohabitació, els que corresponen a mares solteres que decideixen tenir descendència sense formar parella i els corresponents a embarassos no desitjats en absència de matrimoni. Així, doncs, encara més que el creixement del percentatge de naixements fora del matrimoni,

atribuïble també en part al descens total del nombre de naixements, és força significativa la disminució del no-reconeixement patern; el 1975 en el 77,16% dels naixements de mare no casada no constava el pare, el 1991 aquesta xifra es redueix a l'11,8%. Malgrat l'important creixement de la fecunditat extramatrimonial que ens atrevim a prendre com a indicador indirecte del creixement de la cohabitació, haurem de remarcar com aquests nivells són força allunyats dels enregistrats pels països escandinaus, prenem com exemple el 52% estimat per a Suècia o el 46% estimat per a Dinamarca el mateix 1991.

La divorcialitat: un horitzó fràgil

La disminució en la durada del matrimoni que representa l'auge del divorci pot ser llegida en dues direccions: d'una banda, posa de manifest l'horitzó fràgil de la relació de parella i, de l'altra, torna a una mena de reconducció de la durada del matrimoni. Caldria recordar que les altes taxes de mortalitat anteriors a la transició demogràfica també escurçaven la durada dels matrimonis, de manera que el percentatge de matrimonis interromputs per defunció del cònjuge a l'Europa occidental tenia una entitat molt similar al percentatge dels que acaben en divorci a l'actualitat.

A partir de la reforma del codi civil de l'any 1981, en la qual es tornava a tenir en compte el divorci com a causa de dissolució del vincle matrimonial, anteriorment només reconegut durant l'època republicana, el nombre tant de processos de separació com de divorcis ha anat en augment. Si l'any 1981 hi havia 4.014 processos de separació i divorci a tot Catalunya, 15 per cada 100 matrimonis, l'any 1991 s'arribaria als 14.384, la qual cosa representa uns 41,7 processos oberts per a cada 100 matrimonis realitzats. L'any 1991 hi havia a Catalunya 108.876 persones separades o divorciades, 43.713 homes (29.133 separats i 14.580 divorciats) i 65.163 dones (42.991 separades i 22.172 divorciades), segons dades del Cens de Població de l'Institut Nacional de Estadística. Aquestes xifres representen un percentatge de l'1,78 per als homes majors de 14 anys separats

Avui s'assisteix a la il·lusió d'un retorn al «model tradicional» de família. Fotografia: Matrimoni. França. Fons Unesco. Núm. 73 (1995), pàg. 17.

o divorciats i un 2,49 per a les dones separades o divorciades de la mateixa edat. El major nombre de dones separades i divorciades que d'homes en la mateixa situació indica clarament la major propensió dels homes a contraure segones núpcies, o, per ser més exactes, la dificultat que poden trobar les dones divorciades amb descendència a contraure segones núpcies, pauta que s'observa anteriorment per al cas de les vídues.

En aquest sentit es pot afirmar que la creació de noves famílies monoparentals a casa nostra deriva de pautes de comportament tradicionals i no pas alternatives. En efecte, la majoria de famílies monoparentals són producte de ruptures matrimonials, essent a hores d'ara, la major part d'aquestes, famílies formades per la dona separada o divorciada i els fills de la parella anterior.

Conclusions

Després d'un període de creixement demogràfic excepcional, a mitjan dels anys setanta coincidiren a Catalunya la crisi econòmica, el procés de transició democràtica i un intens canvi d'actituds pel que fa a les relacions interpersonals, tant en els aspectes generatius, com en els estructurals de la família. Aquests canvis s'havien covat amb anterioritat i apuntaven les tendències que des de les darreries dels seixanta es donaven a l'Europa septentrional.

A Catalunya, sorprèn la inusitada intensitat i rapidesa amb la qual s'adoptaran certs canvis. Això s'explica, en primer lloc, per l'efecte acumulador que va tenir la dictadura; és a dir, quan el creixement econòmic ho hauria permès, els

hàbits socials o la mateixa legislació imposada pel règim polític dificultaven l'emergència d'aquests nous comportaments; aquest efecte és obvi pel que fa al divorci. En segon lloc, amb la fi del franquisme, la pèrdua d'eficàcia dels antics codis juntament amb l'erosió sobre el sistema de valors que representà la pròpia crisi econòmica facilitaren en un principi l'adopció i la difusió de noves pautes, que cronològicament correspondrien als primers anys de la transició democràtica.

Però precisament la crisi econòmica i en especial el seu impacte sobre el nivell d'ocupació impediren l'extensió de certes noves actituds, com per exemple, la cohabitació. En aquest sentit, la intensitat tant del descens de la fecunditat com de la nupcialitat, es deu a la coincidència d'una prèvia concentració tant en els naixements com en els matrimonis amb l'aparició posterior de conjuntures econòmiques adverses. Cal recordar que un cop esvaïda la crisi del 1975-1986, la relativa recuperació dels nivells d'ocupació es veurà contrarrestada per l'evolució negativa del mercat immobiliari; seguidament, les esfímeres expectatives despertades l'any 1992, s'esvairan amb la incertesa d'una nova recessió econòmica. Com hem assenyalat, el fenomen més important és el retard en l'emancipació dels joves, el qual comportarà el retard en la formació de parelles.

Si les expectatives de futur milloressin substancialment, és a dir, si es donessin, les condicions econòmiques necessàries per a l'emancipació dels joves, el potencial demogràfic i els desitjos declarats dels agents socials portarien a una prompta recuperació dels nivells de nupcialitat i

fecunditat, nivells, però, que no s'han de mesurar amb el raser excepcional dels anys seixanta. L'esperada recuperació, és a dir, l'increment en la formació de noves famílies, ens autoritzaria a parlar d'un «retorn a models tradicionals»? Creiem que no. No s'hauria de confondre l'aparència cíclica de les sèries estadístiques de certs fenòmens demogràfics amb interpretacions pseudosociològiques d'evolucions cícliques o pendulars.

La família a l'actualitat, generativament s'ha caracteritzat pel retard en la seva formació, tant en la nupcialitat com en la fecunditat. En l'estructura es caracteritza per la seva diversitat (diferents models) i per la fluïdesa del pas d'un tipus a un altre de família. En efecte, hom, dins la seva trajectòria biogràfica, pot haver passat per diferents estructures familiars: desinstitucionalitzada, matrimonial, monoparental o reconstituïda; totes, però, tenen en comú els nous papers atribuïts als seus membres, papers més igualitaris, entre home i dona, però també entre adults i infants que componen el nucli familiar.

En el futur proper no hem d'esperar grans «evolucions» en l'estructura familiar, els grans canvis, com hem vist, es produïren en el passat més recent. Des d'aquesta perspectiva, creiem que assistirem a un període de reajustament dels canvis introduïts. Però també és cert que fou durant el període dels canvis que assistírem a la invenció d'un «model de família tradicional», com a referència obligada per a donar intel·ligibilitat als nous canvis de comportament individual. Aquest model no es definia per la funció i l'estructura real de la família abans del període referit, sinó com a imatge inversa de les conseqüències que, a vegades precipitadament, treien de les mutacions que s'anaven constatant. En l'actualitat sembla que estem assistint a la il·lusió d'un retorn a aquest «model tradicional» que com hem vist, és bàsicament un model imaginari. Aquest procés «de recuperació» comporta l'adopció de sistemes de valors legitimadors nous, recuperació sovint explotada amb finalitats de conservadorisme social.

Hi ha autors, com Anna Cabré, que anuncien imminents canvis en la formació de famílies a

Catalunya, sobretot a partir de l'anàlisi de la incidència de l'evolució del mercat matrimonial (CABRÉ, 1993 i 1994); aquests possibles canvis hauran de tenir en compte l'evolució econòmica i històrica del país i la gestió dels recursos materials, en temps i diners, a la qual puguin accedir les persones que desitgen formar famílies, sigui quina sigui la seva morfologia.

BIBLIOGRAFIA

ALABART, A.; CABRÉ, A.; DOMINGO, A.; FABRÉ, A.; STOLCKE, V. *La cohabitación en España: un estudio en Madrid y Barcelona*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas, 1988. (Serie Estudios y Encuestas, 8).

CABRÉ, A. «Volucran Tórtolos y cigüeñas». A: GARRIDO MEDINA, L.; GIL CALVO, E. (eds). *Estrategias familiares*. Madrid: Alianza Universidad (1993), pàg. 113-131.

CABRÉ, A. «Tensions imminents en els mercats matrimonials». A: NADAL OLLER, J. (coord.) *El món cap a on anem*. Vic: EUMO, pàg. 31-56.

CABRÉ, A.; DOMINGO, A.; MIRET, P. «La formació de les famílies a Catalunya: la nupcialitat de 1975 a 1989». *Fòrum. Revista d'informació i investigacions socials*. 1 (1994), pàg. 10-23.

DOMINGO, A. «El amor en los tiempos de crisis». A: VERDÚ, V. (ed.) *Nuevos amores, nuevas familias*. Barcelona: Tusquets, 1992, pàg. 149-178.

FLAQUER, Ll.; SOLSONA, M. «La situació de la família a Barcelona». *Barcelona societat*. 3 (1995), pàg. 12-37.

HOEM, B. «Social Policy and Recent Fertility Change in Sweden». *Population and Development Review*. Vol. 16, núm. 4 (1990), pàg. 735-748.

KAA, Van de. «Europe's Second Demographic Transition». *Population Bulletin*, Population Reference Bureau, Washington DC. 41 (1988).

LESTHAEGHE, R. «The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation». Ponència presentada en el Simposi Internacional «Mutació del Sistema de valors en les societats europees i magrebines», organitzat per l'Institut Català d'Estudis Mediterranis, Barcelona, 12-14 de novembre de 1991.